

DANYI GÁBOR

A lokális eseménytől a transznacionális emlékezetig

**Jerzy Popiełuszko meggyilkolásának nem hivatalos
lengyel kultusza és disszidens magyar visszhangjai***

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.4.3>

Hogyan lesz egy lokális eseményből transznacionális emlékezet? Hogyan keletkezik az emlékezet, milyen ágenciák és kulturális praxisok tartják mozgásban? Hogyan utazik és lépi át a határokat? Hogyan alakul át a nemzeti emlékezet transznacionális-sá? Az alábbi esettanulmány ezeket a kérdéseket a kelet-európai kommunizmus utolsó évtizedének egyik ikonikussá vált eseményén keresztül vizsgálja, amely megrázta a szabadságjogaiért küzdő lengyel társadalmat, és nagy emlékezeti hullámokat vetett nemcsak a Visztula mentén, hanem Lengyelország határain túl is. 1984 októberében a lengyel állambiztonsági szolgálat funkcionáriusai brutális kegyetlenséggel meggyilkolták Jerzy Popiełuszko római katolikus papot, aki a föld alá kényszerített Szolidaritás mozgalom nyílt támogatója és szószólója volt. Popiełuszko alakja körül már életében kialakult egyfajta vallásos tisztelet és rajongás, de halálát követően valóságos kultusza jött létre. A politikai gyilkosság kapcsán nemcsak a lengyel ellenzéki mozgalom, hanem a szovjet blokkbeli országok ellenzéki csoportjai is hallatták a hangjukat. Popiełuszko gyorsan kialakuló nem hivatalos kultusza és disszidens emlékezete segítségével nyomon követhetjük az alulról megképződő emlékezet születését és további mozgásait. Jerzy Popiełuszko halálát így nem csupán a lengyel történelem tragikus és meghatározó

* A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatta a 146766 számú Posztdoktori Kiválósági Program keretében.

momentumaként, hanem közös közép-európai eseményként, tapasztalatként és emlékezetként is számba tudjuk venni.

A tanulmány első része sorra veszi mindazokat az emlékezetkutatások területéről származó fogalmakat, amelyek révén Popiełuszko emlékezetének genealógiája és mozgásai megragadhatóak. A második rész a lokális eseményt: Popiełuszko meggyilkolásának részleteit, sajtóviasszhangját és az ügy jelentőségét vázolja fel, míg a harmadik a lengyel pap körül kialakult nem hivatalos kultuszt és annak változatos formáit tárgyalja. Ezt követően a negyedik rész a disszidens emlékezeti aktivizmusra tér rá, vagyis arra, hogy miként reagáltak a magyarországi másképp gondolkodók Popiełuszko halálának hírére. Ez a rész kiemelt fontosságúként kezeli, hogy a disszidens aktivizmust részletesebben dokumentálja és rekonstruálja, hiszen javarészt olyan illegális, alulról jövő kezdeményezésekről van szó, amelyek után szinte alig maradt nyom vagy bármiféle dokumentáció.¹ Az ötödik rész rámutat arra, hogy a magyarországi szereplők révén hogyan értelmeződött újra Popiełuszko alakja és tevékenysége, és emlékezete miként mozdult el a lokális felől a transznacionális kontextus irányába. Végezetül a tanulmány Popiełuszko emlékezetének genealógiáját és többirányú mozgását az első részben felvázolt elméleti keretrendszerbe illesztve értelmezi.

Elméleti keretek

Jelen esettanulmány négy, egymással szorosan összefüggő, egymást részben átfedő keretrendszert használ. Ezek közül az első három a kultúra-, közelebbről az emlékezetkutatások területéről származik, míg az utolsó a történettudományokról. A tanulmány egyrészt a transzkulturális emlékezetkutatások belátásaira támaszkodik, különös tekintettel az „utazó emlékezet” (travelling memory) Astrid Erll által kidolgozott koncepciójára. Másrészt – ettől korántsem függetlenül – az emlékezés kultu-

¹ Terjedelmi okokból azonban e tanulmány nem vállalkozhatott a disszidens emlékezeti aktivizmus valamennyi elemének számbavételére.

rális praxisként történő értelmezését is szem előtt tartja, amely könnyen összefüggésbe hozható a harmadik keretrendszerrel: az emlékezeti aktivizmus fogalmával. Végezetül, a tanulmány az ellenzékiesség történetének kutatásával szoros kapcsolatban álló „transznacionális diffúzió” fogalmára is épít.

Ami az első keretrendszert illeti, az utóbbi évtizedben paradigmaváltás zajlott le az emlékezetkutatások területén: a módszertani nacionalizmus átadta helyét a transzkulturális megközelítésnek.² Ennek keretében az etnikailag homogén társadalmakat tételező, a kultúrákat szilárd határokkal rendelkező és így egymástól elszigetelt „konténerekként” értelmező, az emlékezetet a nemzetállamokkal és konkrét, jól körülhatárolt (geopolitikai) területtel összekapcsoló és normatív műltszemlélettel rendelkező megközelítést felváltotta a transzkulturális cserékre, transznacionális mozgásokra és határokon átívelő mintázatokra összpontosító módszertan, amely a hibrid, kevert, többirányú emlékezet fogalmaira épül. A transzkulturális emlékezetkutatások egyik központi fogalma az „utazó emlékezet”. Astrid Erll megfogalmazása szerint: „a kulturális emlékezet létrehozásában az emberek, a médiumok, a mnemotechnikai formák, a tartalmak és a gyakorlatok állandó, szüntelen mozgásban vannak”,³ más szóval „minden kulturális emlékezetnek »utaznia« kell, mozgásban kell maradnia, hogy »életben maradjon«, hogy hatással lehessen mind az egyéni emlékezetre, mind a társadalmi formációkra”.⁴

A transzkulturális emlékezet kiemelt figyelmet fordít az emlékezet közvetítettségére, mediális formáira, ezért azt a belátást is magában hordozza, hogy a kulturális emlékezet nem magától értetődő dolog, hanem olyasvalami, amit létre kell hozni, folyamatosan elő kell állítani és mozgásban kell tartani. Ebből a szempontból – és ez jelen tanulmány második keretrendszere – az emlékezet kulturális praxisok, vagy másképpen mnemonikus

² Ehhez lásd a *Helikon* folyóirat *Transzkulturális emlékezetkutatás* című tematikus számát (2022/3.) és különösképpen annak összefoglaló tanulmányát: JABLONCZAY Tímea: A transzkulturális emlékezetek és emlékezetkutatások kihívásai a globális korban. *Helikon*, 2022/3. 403–438.

³ Astrid ERLL: *Travelling Memory. Parallax*, 2011/4. 12. DOI: <https://doi.org/10.1080/13534645.2011.605570>.

⁴ Uo. 12.

gyakorlatok (mnemonic practices) eredményeként is felfogható.⁵ Ann Rigney szerint ez azt is jelenti, hogy „a nyelvet és más szimbólumokat nemcsak az általuk létrehozott jelentés szempontjából kell vizsgálni, hanem olyan cselekvéseként is, amelyek affektusokat és hatásokat váltanak ki a világban”.⁶ Másképpen szólva, a produktumok felől a produkció felé kell elmozdulnunk: az egyes artefaktumok (például szövegek, emlékművek) és azok recepciójának vizsgálata mellett azokra a praxisokra is fokozottan figyelniünk kell, amelyek ezeket az artefaktumokat létrehozzák és felhasználják.⁷ Ezzel az is együtt jár, hogy megvizsgáljuk a különböző ágenciákat, köztük a humán cselekvők szerepét, hiszen végeredményben ezek tartják folyamatosan mozgásban az emlékezetet.

A kulturális praxisokat és a különböző ágenciákat – legalábbis jelen esetben – az emlékezeti aktivizmus (memory activism) fogalma is képes összefogni.⁸ Egyik lehetséges definíciója szerint az emlékezeti aktivizmus „olyan stratégiai megemlékezéseket jelent, amelyek a múlt egy vitatott szeletére vonatkoznak, és amelyek az állami csatornákon kívül folyó munkával emlékezeti vagy politikai változást érnek el.”⁹ Az emlékezeti aktivisták a hivatalos állami kereteken kívül pozicionálják magukat, alulról jövő erőként. Az államszocializmus keretei között tevékenységük az államrendre nézve felforgatóként, tehát veszélyesként és illegálisként tételeződött. Az emlékezeti aktivizmusnak ezt a történeti formáját ezért disszidens emlékezeti aktivizmusként határozhatjuk meg.

Végezetül, az emlékezetkutatások felségterületéről a történettudományokéra evezve azt is érdemes leszögezni, hogy az ellen-

⁵ Ann RIGNEY: Cultural Memory Studies. Mediation, narrative, and the aesthetic. In: Anna Lisa TOTA–Trever HAGEN (eds.): *Routledge International Handbook of Memory Studies*. Routledge, London–New York, 2016. 68.

⁶ Uo. 68.

⁷ Uo.

⁸ A *memory activism* fogalmához és sokoldalúságához összefoglaló jelleggel lásd Yifat GUTMAN et al. (eds.): *The Routledge Handbook of Memory Activism*. Routledge, London–New York, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003127550>

⁹ Yifat GUTMAN–Jenny WÜSTENBERG: Introduction. The Activist Turn in Memory Studies. In: Yifat GUTMAN et al. (eds.): I. m. 5.

zéki mozgalmak nem elszigetelt módon bontakoztak ki a szovjet blokkban, hanem folyamatos egymásra utaltságban és egymást inspirálva. Ennek az összekapcsoltságnak és közös fejlődésnek a leírására különösen alkalmas a transznacionális diffúzió fogalma, amely jelen tanulmány negyedik elméleti keretrendszerét képezi. A transznacionális diffúzió nagyrészt azokat a határokon átívelő kulturális és politikai transzfereket jelöli, amelyek révén az ellenzéki tudás – beleértve különböző eszméket, ellenzéki magatartásformákat stb. – elterjedhetett a szovjet blokkban az 1970-es évek második felétől fogva.¹⁰ Ebben a mozgásba illeszkedett a közös disszidens emlékezet létrehozása is, amely a különböző országokbeli ellenzéki csoportok összekapcsoltságának volt fontos jelölője.

Az alábbi esettanulmány e keretrendszereket használva igyekszik rámutatni a határokon átívelő disszidens emlékezet egy lehetséges genealógiájára a lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok viszonylatában. Egyszóval arra, hogy a magyarországi disszidens emlékezeti aktivizmus keretében mely humán cselekvők milyen kulturális praxisok segítségével teremtették meg, értelmezték újra transznacionális szinten, és tartották mozgásban egy lengyelországi esemény emlékezetét egy transznacionális tudásáramlást létrehozva. A vizsgálat fő forráscsoportját a Szabad Európa Rádió (SZER) Kutatóintézetének anyagai jelentik. A SZER ugyanis több ezer oldalnyi anyagot gyűjtött össze Jerzy Popiełuszko elrablásával és halálával kapcsolatban a lengyelországi eseményeket, illetve a külföldi reakciókat monitorozva. Emellett a kutatás lengyel és magyar nyelvű állambiztonsági dokumentumokra, cenzúrázatlan, úgynevezett szamizdat kiadványokra, valamint oral history interjúkra és visszaemlékezésekre is támaszkodik.

¹⁰ Lásd Padraic KENNEY: *Opposition Networks and Transnational Diffusion in the Revolutions of 1989*. In: Gerd-Rainer HORN–Padraic KENNEY (eds.): *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*. Rowman & Littlefield, Lanham, MD, 2004. 207–223.

A lokális esemény

1984 októberében vészjósló hírek kaptak szárnyra a vasfüggöny mögötti Lengyelországban. A harminchét éves Jerzy Popiełuszko atyát elrabolták és ismeretlen helyre hurcolták. A hírek hamarosan beigazolódtak: a katolikus pap holttestét tizenegy nap múltán találták meg egy víztározóban. Bár a politikai ellenfelek különböző eszközökkel – bebörtönzéssel, kínzással, gyilkossággal – történő elhallgattatása bevett gyakorlatnak számított a kommunista rendszerek történetében, az a brutalitás, amellyel Jerzy Popiełuszkóval végeztek, mégis kirívónak számított.¹¹ Mint utóbb kiderült, Popiełuszko egy Bydgoszczban celebrált miséről tartott Varsó felé, amikor autóját a lengyel állambiztonsági szolgálat rendőregyenruhába öltözött funkcionáriusai közúti ellenőrzést színelve megállították. A papot leütötték, száját kipecskelték és a csomagtartójukba zárták. Ezt követően a három belügyi alkalmazott többször is agyba-főbe verte a papot; mielőtt eszméletlen testét a víztározóba dobták volna, lábára súlyokat kötöttek, szájába rongyokat gyömöszöltek. Popiełuszko sofőrjének, akit a funkcionáriusok megbilincseltek és átültettek a saját kocsijukba, valahogy sikerült kiugrania a mozgó járműből és elmenekülnie, így a politikai gyilkosság napvilágra került.

A lengyel közvéleményt teljes joggal döbbenettette meg az eset, annál is inkább, mert ekkor Popiełuszko már a lengyel katolikus egyház országosan ismert alakja volt.¹² Nem véletlenül nevezték a „Szolidaritás káplánjának”: aktívan támogatta a lengyel társadalom és politika demokratizálásaért küzdő szakszervezeti tömegmozgalmat. 1980 augusztusában Stefan Wyszyński bíboros

¹¹ Padraic KENNEY: *A Carnival of Revolution. Central Europe 1989*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2002. 25. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400843879>; vö. még Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: *Ksiądz Jerzy Popiełuszko*. [Jerzy Popiełuszko atya.] Świat Książki, Warszawa, 2009. 40.

¹² Popiełuszko életéhez lásd többek között: *Jerzy Popiełuszko*. Egyházfórum Könyvei 2. Teológiai-pasztorációs Tanulmányok Magyar Központja, Luzern, 1989; MOLNÁR Imre: *Jerzy Popiełuszko élete és mártírhalála*. Méry Ratio, [Šamorín], 2017. Lengyelül: Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m.; Jakub GOŁEBIEWSKI: *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Historia życia*. [Jerzy Popiełuszko atya. Életrajz.] Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2024.

megbízta azzal a feladattal, hogy a lengyel főváros legnagyobb acélüzemében, a Varsói Kohóban celebráljon misét a sztrájkoló munkásoknak. Ez meghatározó élményt jelentett a papnak, aki ezt követően nemcsak a munkások lelkipásztori szolgálatát látta el, de lényegében a bizalmasukká és tanácsadójukká vált.¹³ 1982 februárjától – azt követően, hogy 1981 decemberében a Wojciech Jaruzelski vezette Államtanács hadiállapotot rendelt el az országban – a varsói Kosztka Szent Szaniszló Egyházközség káplánjaként szentmiséket tartott „a hazáért”, amelyek tömegeket vonzottak. Híre messzire gyűrűzött a lengyel fővároson túl is, hiszen az ország sok pontjáról hívták, hogy tartson szentbeszédet.

Popiełuszko mélyen elítélte a hadiállapot bevezetését, rendszeresen felszólalt az emberi jogok megsértése és a lelkiismereti szabadság korlátozása ellen. Kritizálta, hogy az állam korlátozza az egyház működését és minden eszközzel csökkenteni kívánja annak befolyását. Bekapcsolódott az internáltak és bebörtönzöttek, valamint családjaik megsegítésébe, lelki támaszt nyújtott az elesetteknek. Az egyházat nem, vagy nem csupán intézményes hierarchiaként fogta fel, hanem a hívők közösségeként. Azt vallotta, hogy az egyház sorsa egy a társadalom sorsával, attól elválaszthatatlan.¹⁴ Erkölcsi hozzáállását Szent Pál szavai alapozták meg: „Ne engedd, hogy legyőzzön a rossz, inkább te győzd le a rosszat jóval.” Ennek értelmében az erőszakmentesség eszméjét hirdette, a hadiállapot bevezetése után a bosszúról való lemondásra szólított fel. Ez a hozzáállás nagymértékben megalapozta a Szolidaritás mozgalom etikai gondolkodását is.¹⁵ Popiełuszko karizmatikus hangja joggal töltötte el félelemmel az államhatalmat, amely szerette volna elérni, hogy a lengyel katolikus egyház kizárólag hitéleti ügyekkel foglalkozzon, és tartsa távol magát a politikától. Popiełuszkót szoros állambiztonsági felügyelet alá vonták, rendszeresen zaklatták, többször próbálták megfélemlíteni vagy besározni, amiről a lengyel pap rendszeresen beszámolt

¹³ Jakub GOŁĘBIEWSKI: I. m. 22.

¹⁴ Vö. Jerzy POPIELUSZKO: „Mindenre fel vagyok készülve”. In: *Szamizdat '81–'89. Válogatás a Hírmondó című folyóiratból*. Összeállította DEMSZKY Gábor. AB–Beszélő Kft., Budapest, 1990. 289–291.

¹⁵ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 358.

a szentmiséken. Idővel, az állambiztonság egyre durvább akcióinak tükrében nyilvánvalóvá vált, hogy tevékenységével az életét kockáztatja.

Kétségtelen, hogy Popiełuszko meggyilkolása Lengyelországban és külföldön egyaránt jelentős médiavisszhangot keltett. Igaz, az eset tálalása jelentősen különbözött attól függően, hogy a vasfüggöny keleti vagy nyugati oldalán, illetve hogy az első vagy a második nyilvánosságban tárgyalták. A kormányközeli lengyel lapok már a politikai gyilkosság bekövetkezése előtt sajtókampányt folytattak a pap ellen, amelynek célja személyének diszkreditálása, tevékenységének démonizálása volt a tágabb nyilvánosság előtt.¹⁶ A politikai gyilkosság után Popiełuszko alakja a lengyel hivatalos nyilvánosságban valamelyest megszélesült: a rendszer ellensége, a társadalmi egyetértés bomlasztója és a gyűlöletszeánszok karmestere helyett egy kegyetlen gyilkosság áldozataként jelent meg, míg magát a gyilkosságot a kommunista hatalom ellen végrehajtott akcióként állították be.¹⁷ A szovjet blokk országainak hivatalos sajtója javarészt elhallgatja az ügyet, vagy „jobb esetben” a hivatalos lengyel propaganda torzító, felelősségelhárító és a tényeket elkenő állításait ismételte meg, amely szerint kormányellenes provokációról és politikai banditizmusról van csupán szó.¹⁸ Ezzel szemben a nyugati sajtó alapvetően antikommunista értelmezésben tárgyalta az ügyet és – teljes joggal – a kommunista államhatalom felelősségét firtatta.¹⁹ A lengyel pap meggyilkolása nagy szerepet játszott abban, hogy a lengyelországi történések – mindenekelőtt a Szolidaritás

¹⁶ Vö. Milena KINDZIUK: *Wizerunek medialny ks. Jerzego Popiełuszki w polskiej prasie w latach 1980–1984*. [Jerzy Popiełuszko atya mediális arculata a lengyel sajtóban 1980 és 1984 között.] Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Warszawa, 2014. 71–94.

¹⁷ Uo. 101.

¹⁸ Vö. pl. *Poland in Popiełuszko's Shadow*. Munich, 26 October 1984 (RAD, de Weydenthal). Blinken OSA Archivum, korábbi nevén Vera & Donald Blinken Open Society Archives at Central European University (a továbbiakban: HU-OSA) 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Polish Unit (Subfonds 50), Old Code Subject Files (Series 1).

¹⁹ Vö. pl. *Editorials on Popiełuszko Murder*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

mozgalom nevével fémjelzett társadalmi ellenállás tevékenysége – kapcsán a nemzetközi médiafigyelmet állandósítani lehetett.²⁰ A *New York Times* tíz alkalommal is a címlapon tudósított az ügy fejleményeiről.²¹ A lengyel második nyilvánosság érzékenyen, hatalmas felháborodással, cikkek és kiadványok tömkelegével reagált a hírekre. A cikkek többsége Popiełuszko-t a Szolidaritás védelmezőjeként, hazafiként, az elnyomottak szócsöveként állította be, akinek meggyilkolásáért a felelősség – legalábbis közvetve – a kommunista hatalmat terheli.²²

A kitartó médiafigyelmet a történet fokozatosan feltáruló részletei és krimibe illő jellege is indokolták. Először 1984. október 20-án, a gyilkosság másnapján röppentek fel és kezdtek szóbeszéd útján terjedni a hírek Popiełuszko elrablásáról.²³ Ekkor még nem lehetett tudni, hogy a pap életben van-e.²⁴ Este a lengyel televízió hivatalosan is közölte a hírt Popiełuszko eltűnéséről, így az széles körben ismertté vált, s Lengyelország minden szegletében ez lett a legfőbb beszédtema.²⁵ A következő napokban hívók és Szolidaritás-aktivisták tömegei virrasztottak és imádkoztak, hogy épségben előkerüljön. A külhoniak is aktivizálták magukat: Chicagóban például mintegy háromezer helyi lengyel tartott demonstrációt Popiełuszko elrablása ellen tiltakozva,²⁶ de a londoni Solidarity with Solidarity szervezet is tüntetést szervezett.²⁷ Számos egyházi és társadalmi szervezet ítélte el az emberrablást, sőt maga a kormány is, amely szeretne volna elkerülni,

²⁰ Andrea F. BOHLMAN: *Musical Solidarities. Political Action and Music in Late Twentieth-Century Poland*. Oxford University Press, Oxford, 2020. 146. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190938284.001.0001>

²¹ Noam CHOMSKY–Edward S. HERMAN: *Az egyetértés-gépezet. A tömegmédia politikai gazdaságtana*. Ford.: KONOK Péter. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016. 101.

²² Milena KINDZIUK: I. m. 197–217.

²³ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 23.

²⁴ Vö. pl. *Poland in Popiełuszko's Shadow*. I. m.

²⁵ Milena KINDZIUK: I. m. 106.; Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 24., 40.

²⁶ *Polish-Americans Protest Polish Priest's Abduction*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

²⁷ Manifestacja w obronie ks. Popiełuszki [Tüntetés Popiełuszko atya védelmében]. *Dziennik Polski*, 20 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszko 1984]; I. h.

hogy ráéggjen az incidens. A hatalmas társadalmi felháborodás és a külföldi nyomásgyakorlás hatására a hatalom lépéskényszerbe került. Czesław Kiszczak belügyminiszter – és ez ismét széleskörű sokként hatott²⁸ – kénytelen volt elismerni, hogy a belügyminisztérium funkcionáriusai: Grzegorz Piotrowski százados és két beosztottja – Leszek Pękala és Waldemar Chmielewski – követték el az emberrablást.²⁹ A még reménykedőket október 30-án sokkolta a hír, hogy bűvárok megtalálták Popiełuszko holttestét a közép-lengyelországi Włocławek melletti víztározóban.³⁰ Ma már szörnyű iróniaként hat, hogy másnap délután kettőkor a hatóságok tudatták: Popiełuszko három feltételezett gyilkosát kizárták a kommunista pártból.³¹ 1984. november 3-án zajlott le Popiełuszko temetése, amelyen több százezren vettek részt – hasonló tömegeket korábban csak Stefan Wyszyński bíboros temetésén és II. János Pál pápa zárándoklatain lehetett látni.³² A médiafigyelemnek újabb lökést adott, hogy 1984. december 14-én Torunban elkezdődött a gyilkosok – Grzegorz Piotrowski százados, Leszek Pękala, Waldemar Chmielewski, valamint fellettesük, Adam Pietruszka ezredes – pere. Arra, hogy az államhatalom ügynökeit a nyilvánosság előtt vonják felelősségre, 1956 óta nem volt példa Lengyelországban.³³ Mindazonáltal az államhatalom a pert arra használta fel, hogy támadást intézzon az egyház és Popiełuszko személye ellen, már-már úgy mutatva be a történeteket, mintha a gyilkosság természetes reakció lett volna a „terrorista”, „fanatikus” lengyel pap tevékenységére.³⁴ A perről többnyire hallgattak a szovjet blokk rádióadásai.³⁵ A perben

²⁸ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 40.

²⁹ Uo. 36.

³⁰ *Warsaw TV Announces Discovery of Priest's Body*. 30 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

³¹ *Agencies on Poland*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

³² Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 55.

³³ Norman DAVIES: *Lengyelország története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 919.

³⁴ *Polish Church Attacked at the Torun Trial*. 4 February 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.

³⁵ *Radio Moscow, other East European Radios Silent about Trial*. 8 January 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.; *Warsaw*,

Piotrowskit és Pietruszkát 25-25, Pękalát 15, Chmielewskit 14 év börtönbüntetésre ítélték.³⁶

Popiełuszko halála több szempontból is jelentős esemény volt. A politikai gyilkosság egyrészt leleplezte a lengyel „normalizáció”, vagyis az 1981 decemberében bevezetett katonai diktatúra hazugságait és annak elnyomó jellegét. Másrészt az atya halála önmagában is megtestesítette a hatósági erőszak brutalitását, Popiełuszko egy személyben reprezentálta a rendszer ismert és ismeretlen áldozatait.³⁷ Halálába bele lehetett látni azokat, akiket az 1970. decemberi lázongások, vagy a Wujek-bányában 1981-ben kirobbanó sztrájkok „pacifikálása” során gyilkoltak meg a rendőri és katonai szervek. De Grzegorz Przemys, Barbara Sadowska költő és Szolidaritás-aktivista fiának halálát is, akit a sikeres írásbeli érettségije után oly brutálisan bántalmaztak a rendőrök, hogy a fiú néhány nap múlva belehalt sérüléseibe.³⁸ A két haláleset közötti kapcsolatot az is szentesítette, hogy 1983. május 19-én, Przemys temetésén Popiełuszko atya vezette a szertartást mintegy negyedmillió fős gyászoló tömeg előtt. Harmadrészt Popiełuszko meggyilkolása azért is volt sokkoló, mert szembement a lengyel ellenzék egyik legfontosabb önvédelmi stratégiájának elvével. A nyílt sisakosság értelmében a disszidensek ugyanis arra törekedtek, hogy nyilvánosságra hozzák az állami represszió eseteit és áldozatait, abban reménykedve, hogy a közvélemény képes gátat szabni az államhatalom által alkal-

Budapest Radios Report on Torun Trial. 30 January 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.; *Warsaw Reports Torun Trial Proceedings, Budapest Repeats Report.* 30 January 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.; *Warsaw, Budapest Carry Reports on Torun Trial.* 31 January 1985. HU-OSA 300-50-1 Box 1913 [Jerzy Popiełuszko 1985]. I. h.

³⁶ Ugyanakkor a következő években az elkövetők büntetését többször is enyhítették, így az eredetileg kiszabott büntetésnek csak a töredékét kellett leülniük. Az ügy felsőbb szintre vezető szálait soha nem sikerült bizonyítani, felsőbb vezetők ellen nem indult nyomozás.

³⁷ Lásd pl. Jankowski atya miséjét: *Father Jankowski's Sermon.* HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

³⁸ Cezary ŁAZAREWICZ: *Żeby nie było śladów. Sprawa Grzegorza Przemysa.* [Hogy nyoma se maradjon. Grzegorz Przemys esete.] Wydawnictwo Czarne, Wołowiec, 2016. Magyarul egy részlet: Cezary ŁAZAREWICZ: *Hogy nyoma se maradjon.* Ford.: DANYI Gábor. *Prae*, 2023/2. 21–33.

mazott elnyomásnak.³⁹ Popiełuszko személyében azonban egy országos hírű szereplőt, ráadásul a katolikus egyház egyik erőszakmentességet hirdető képviselőjét gyilkolták meg. Ha a kivétel erősíti a szabályt, akkor Popiełuszko ügye esetében éppen ez történt: az emberi jogokért való kiállás, a jogsértések monitorozása, a rendszer névtelen áldozatainak számbavétele minden eddiginél sürgetőbb feladattá vált.⁴⁰ Adam Michnik, az egyik legfőbb ellenzéki politikai gondolkodó utólag visszatekintve önkritikát gyakorolt, mondván, hogy ha az ellenzék karakteresebben emelte volna fel a hangját a Popiełuszkót érő állami lejárató kampányokat és tettelegességet látva, akkor lehet, hogy ő ugyan ismét börtönben ülne, a lengyel pap azonban még mindig élne.⁴¹ Ez a vélekedés utólag a nyílt sisakosság és a legalizmus elvét erősítette meg, Michnik is a hatékony önvédelem megteremtését tartotta a legfontosabb feladatnak.⁴² Negyedrészt, Popiełuszko halála a másfél évnyi hadiállapottal megbénított Szolidaritást is aktivizálta, és demonstrálta annak erejét, hiszen temetése hatalmas politikai tömegtüntetéssé változott, míg a különböző virrasztásokon, emlékmiséken is több tízezren vettek részt. Személye megtestesítette a Szolidaritás erkölcsi erejét és a mozgalom győzelmének ígérétét hordozta magában.⁴³

A politikai gyilkosság ugyanakkor válaszút elé is állította a mozgalmat. Egyes elemzők a pattanásig feszült helyzetet látva egy esetleges polgárháború forgatókönyvét is előrevetítették. A Szolidaritás mozgalmon belül is voltak olyanok, akik a radikálisabb fellépés mellett érveltek. Végül a csendes megemlékezés és a párbeszéd szorgalmazása kerekedett felül a nyílt utcai demonstrációk, a sztrájkok és a konfrontáció forgatókönyvén –

³⁹ DANYI Gábor: Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat. A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában. *Múltunk*, 2019/4. 119–122.

⁴⁰ *Agencies on Human Rights Groups Planned in Poland*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h. Lásd még *Polish Human Rights Groups to Monitor Authorities, Activist Says*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴¹ Adam MICHNIK–Timothy Garton ASH: *Prison Gates & Plain Speaking. Encounter*, January 1985. 66.

⁴² Uo. 68.

⁴³ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 361.

ami egyébként összhangban állt a Popiełuszko által vallott erőszakmentes, dialógusra törekvő nézetekkel. Lech Wałęsa leszögezte, hogy a Szolidaritás a „békés evolúció útját” választja, és óva intett egy véres forradalomtól.⁴⁴ A holttest megtalálásának napján Wałęsa nyugalomra, gyászcsendre, valamint a tüntetésektől, zavargásoktól és más feszültségszítástól való tartózkodásra szólított fel Lengyelország-szerte.⁴⁵ Popiełuszko sírját olyan szimbolikus helyként képzelte el, ahol a lengyelek eltemethetik a kölcsönös vádakát, ahol őszinte párbeszédet kezdhettek, és elkezdhetnek együtt cselekedni a nemzetért.⁴⁶

Nem hivatalos kultusz Lengyelországban

Ilyen előzmények után egyáltalán nem meglepő, hogy Popiełuszko alakja körül alulról jövő kultusz bontakozott ki. Ehhez az ügy szimbolikus volta, a sokkoló részletek és a nagy fokú, hosszan tartó médiafigyelem egyaránt jelentősen hozzájárultak. A *Guardian* publicistája egyenesen arról cikkezett, hogy Popiełuszko elrablásával megszületett a Szolidaritás első szentje.⁴⁷ Ezt Lengyelországban is sokan gondolták így, Popiełuszkóra keresztény vértanúként, lengyel nemzeti hősként,⁴⁸ a Szolidaritás védőszentjeként tekintettek.⁴⁹ Ezzel párhuzamosan a Kosztka Szent Szaniszló-templomot szanktuáriumként kezd-

⁴⁴ *Early Morning Agencies on Poland*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁵ *Intro Poland Reaction*. 30 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁶ *Intro Reaction*. 30 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.; *In Poland, Honoring a Martyr*. 1 November 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁷ *Father of a Furore*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁸ *Solidarity Supporters Mourn Slain Priest in All-Night Vigil*. 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁴⁹ *Agencies on Popiełuszko*. 1 November 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

ték emlegetni.⁵⁰ Egy nyugati elemző pedig már idejekorán arról írt, hogy Popiełuszko eltűnésének ügye kezd beépülni a lengyel társadalom antikommunista kollektív emlékezetébe.⁵¹ Annak azonban, hogy Popiełuszko kultusza kialakulhasson, megvoltak a további feltételei.

A temetést követően Popiełuszko emlékezete rohamos gyorsasággal kezdett térbeli formát öltetni. A hatóságok ugyan jobb szeretnék volna, ha a lengyel papot az eldugott szülőfalujával szomszédos északkelet-lengyelországi Suchowola temetőjében helyezik örök nyugalomra,⁵² a család, elsősorban Popiełuszko édesanyja, ragaszkodott a lengyel fővároshoz. Ezt követően az volt a terv, hogy Popiełuszkót a Powązki temetőben temetik el, de a Kosztká Szent Szaniszló-templom plébánosa, Teofil Bogucki atya, valamint a hívek nyomására József Glemp bíboros engedélyezte, hogy végül a varsói Kosztká Szent Szaniszló-templom kertjében helyezték örök nyugalomra.⁵³ Ily módon létrejött egy több szempontból is ideális emlékezhely (lieu de mémoire).⁵⁴ A funkcionális értelemben könnyen megközelíthető, központi elhelyezkedésű sírhely szorosan kötődött az atya tevékenységének színhelyéhez és az egyházközség életéhez. Eközben emlékművek emelkedtek Lengyelországban és a lengyel diaszpóra helyszínein. A Bydgoszczot Torúnnal összekötő országút mentén, Górszk falu magasságában, kereszttel jelölték meg a pap elrablásának helyszínét.⁵⁵ Máshol is állítottak kereszteket,⁵⁶ sőt Lengyelországszerte – például a gdański Szent Brigitta-templomban – szim-

⁵⁰ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 354.

⁵¹ *Confusion and Tension over Popiełuszko's Disappearance Continue*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁵² Lásd Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 46.

⁵³ Uo. 48.

⁵⁴ Vö. Pierre NORA: Emlékezet és történelem. A helyek problematikája. Ford.: K. HORVÁTH Zsolt. In: Uó: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 13–33.

⁵⁵ *Shrines Memorialize Slain Solidarity Priest*. 31 December 1984, HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.; [W intencji ks. Jerzego]. *Tygodnik Mazowsze*, nr 107, 22.XI.1984. 3.

⁵⁶ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 352.

bolikus sírhelyeket emeltek Popiełuszkónak. A lengyel pap Chicagóban is emlékművet kapott.⁵⁷

Az emlékezethelyeket a megemlékezés különböző rituálisai keltették újra meg újra életre. A Kosztka Szent Szaniszló-templomban minden hónap 19-én, Popiełuszkó elrablásának napján szentmisét celebráltak „a szeretet győzelméről a gyűlölet felett”, amely a lengyel pap körül kialakuló kultusz egyik legfontosabb eleme volt.⁵⁸ A Górszban állított kereszt sem merült feledésbe: 1986-ban megáldották.⁵⁹ 1987-ben II. János Pál pápa is felkereste Popiełuszkó sírját. A hatóságok igyekeztek elkerülni, hogy a pápai látogatás tömegrendezvénné váljon: a látogatás dátumát nem hozták nyilvánosságra, a szentatya rövid ott-tartózkodása alatt még beszédet sem mondott. Ennek ellenére formabontó viselkedésével – a tervezettnél hosszabb látogatással, a sír előtti csendes imával, valamint a sírkő átölelésével és megcsókolásával – Popiełuszkót a legtiszteltetreméltóbb egyházi személyiségek és szentek státuszába emelte.⁶⁰

A következő években Popiełuszkó sírja valóságos zarándokhellyé vált,⁶¹ egyes becslések szerint 1987 márciusáig kétmilliónyian keresték fel az emlékhelyet.⁶² A magánemberek, különböző delegációk tagjai, nyugati politikusok és szovjet blokkbeli diszsidensek által tett látogatások mögött a politikairendszer-kritikus, vallási és hazafias motiváció egyaránt megfigyelhető volt, de sokakat egyszerűen a hatalommal szembeni erkölcsi szembenállás vezetett a helyszínre.⁶³ Évről évre emlékmiséket tartottak

⁵⁷ *Unveiling Chicago Monument to Popiełuszkó*. 10 December 1984, HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszkó 1984]. I. h.

⁵⁸ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 357.

⁵⁹ Poświęcenie krzyża w Górszku w miejscu uprowadzenia ks. Popiełuszkó [A kereszt felszentelése Górszban, Popiełuszkó atya elrablásának helyszínén]. *Dziennik Polski*, 1986. augusztus 12. 7.

⁶⁰ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 364–371.

⁶¹ Pl. *Popiełuszkó's Tomb, a Dilemma for Polish Authorities*. 25 November 1984, HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszkó 1984]. I. h.

⁶² *Seeking out the sites of pilgrimage, 10 March 1987*. HU-OSA 300-50-1 Box 1915 [Jerzy Popiełuszkó 1986–1989]. I. h.

⁶³ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 351., 354.

halálának évfordulóján, amelyeken több tízezren vettek részt.⁶⁴ Emlékezete szorosan összekapcsolódott a Szolidaritás fontos évfordulóival is: 1986. augusztus 31-én tizenötezer lengyel vett részt a szabadtéri misén a Kosztka Szent Szaniszló-templomban a gdański megállapodás hatodik évfordulóját ünnepeelve.

Halála után nem sokkal megkezdődött Popiełuszko életének és tanainak kulturális emlékezetben történő rögzítése is. A Lublini Katolikus Egyetem a lengyel pappal kapcsolatos anyagok szisztematikus gyűjtésére és archiválására vállalkozott.⁶⁵ Nem telt el három hét a temetés után, és a *Słowo* (Szó) szamizdat kiadó szöveges átiratok formájában megjelentette Popiełuszko homíliáinak összességét a temetésen elhangzott beszédekkel egyetemben.⁶⁶ Prédikációi nem hivatalos, kézről kézre másolt kazettákon is terjedtek, amelyeket – az emlékmisék felvételével együtt – a Szabad Európa Rádió lengyel adása is lejátszott. A második nyilvánosságban Popiełuszko emlékének szentelt földalatti bélyegeket, képeslapokat, röplapokat, naptárakat és bankjegyeket bocsátottak ki, sőt Suchowolában, ahol Popiełuszkót egykor megkeresztelték, cenzúrázatlan folyóiratot indítottak rá emlékezve *Wierność* [Hűség] címmel.⁶⁷ Prédikációinak szövegét tömegesen nyomtatták a második nyilvánosságban, így Popiełuszko azon szerzők sorába emelkedett, akiknek művei a legtöbb kiadást érték meg.⁶⁸

⁶⁴ Vö. pl. *Agencies on Popiełuszko Anniversary, 19 October 1986*. HU-OSA 300-50-1 Box 1915 [Jerzy Popiełuszko 1986–1989]. I. h.

⁶⁵ *KUL zbiera dokumenty o ks. Popiełuszce* [A KUL dokumentumokat gyűjt Popiełuszko atyáról]. 31 December 1984, *Dziennik Polski*. HU-OSA 300-50-1 Box 1911 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

⁶⁶ [W kolportażu...]. *Tygodnik Mazowsze*, nr 107, 22.XI.1984. 3.

⁶⁷ *Polish Village Prints an Underground Publication*. Munich, 30 April 1986 (RAD/Pomian), HU-OSA 300-50-1 Box 1915 [Jerzy Popiełuszko 1986–1989]. I. h.

⁶⁸ Paweł SOWIŃSKI: *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*. [Betiltott könyv. A második nyilvánosság résztvevői, 1977–1989] Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2011. 42, 299.

Disszidens emlékezeti aktivizmus Magyarországon

A lengyel katolikus pap halála a szovjet blokk disszidensei számára is alkalmat adott arra, hogy hallassák a hangjukat. Mindez azonban nem merült ki egyszeri nyilatkozatokban és a szolidaritás röpké kifejezésében, hanem egy jól azonosítható emlékezeti aktivizmushoz vezetett, amelynek keretében Popiełuszko emlékeztét Lengyelország határain kívül bizonyos nem lengyel nyelvű közösségek is elkezdtek ápolni annak érdekében, hogy ezzel politikai vagy vallási értelemben vett társadalmi hatást érjenek el.

Ezt a disszidens emlékezeti aktivizmust kétségkívül a halálhírré érkező reakciók alapozták meg.⁶⁹ Érdemes azzal kezdeni, hogy Popiełuszko temetésén több magyar is részt vett, köztük a Magyarországról érkező Gondos Béla,⁷⁰ a Varsóban élő Szalai Attila⁷¹ és a Podkowa Leśnában élő Engelmayer Ákos.⁷² Ez utóbbi akciója nyomán egy „Solidarni w bólu Węgrzy” (A fájdalomban szolidáris magyarok) feliratú transzparens jelent meg a Kosztka Szent Szaniszló-templom kerítésén,⁷³ amelyen a Szolidaritás mozgalom logójára hajazva, egy lengyel és egy magyar zászló is kiemelkedett az „n” és az „r” betű szárából.⁷⁴

A magyar demokratikus ellenzék legjelentősebb politikai szamizdat folyóiratának, a *Beszélő*nek a szerkesztősége nyilatkozatban tiltakozott a politikai gyilkosság kapcsán. A szerkesztők a nyilatkozatot utólag illesztették a már kész folyóiratszám elé, te-

⁶⁹ MITROVITS Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés 1976–1989*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 149–155.

⁷⁰ „Lidi”, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: HU-ÁBTL) 3.1.5 O-19619/10, 272.

⁷¹ SZALAI Attila: *Lengyel földön. Emlékek, naplók 1976–1990*. Magyar Napló Kiadó, Budapest, 2018. 532–536.

⁷² Engelmayer Ákos szóbeli közlése, 2025. július 24.

⁷³ *A magyar kapcsolat*. Engelmayer Ákos, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Szalai Attila, Molnár Imre válaszolnak Paweł Cebula és Grzegorz Górny kérdéseire. Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület–„Głos Polonii”, Budapest, 2009. 32.

⁷⁴ Vö. [Popiełuszko emlékkönyv]. Közreadja a Jerzy Popiełuszko Baráti Kör. [Budapest], 1985. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 8-152437.

kintettel az ügy „drámai jelentőségére”.⁷⁵ Amellett, hogy elítélték a „vadállati kegyetlenséggel” elkövetett politikai bűntényt, mindenekelőtt arra hívták fel a figyelmet, hogy a rendőrség hatalma és az elkövetett jogsértések száma Magyarországon is növekszik. „Popieluszko mártírhalála után senki nem állíthatja többé a világnak ezen a táján, hogy nem tudta, hová vezet az, ha a rendőrségnek szabad kezét adnak az emberi jogok megcsonkítására” – összegezték.⁷⁶ Ez tartalmát és formáját tekintve nagyon hasonló volt a csehszlovák Charta ’77 nyilatkozatához.⁷⁷

Ezzel párhuzamosan, 1984. november 3-i dátummal a *Beszélő* szerkesztői üzenetet címeztek a Kosztka Szent Szaniszló Egyházközség híveihez is. A dokumentumot a *Különbeszélő* című lapban hozták nyilvánosságra, amelyet lapzártáig a *Beszélő* szerkesztői – Haraszi Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint és Petri György –, valamint a folyóirattal szoros kapcsolatban álló ellenzékiek – Demszky Gábor, Hodosán Róza, Krassó György, Nagy András, Rajk László, Solt Ottilia és Szilágyi Sándor – írtak alá.⁷⁸ Ehhez a tizenkét főhöz nemsokára mások is csatlakoztak. Az egyik állambiztonsági jelentésben megjegyezték, hogy az aláírók száma negyvenhárom főre emelkedett, „közülük – ellenséges tevékenység miatt – 36-an állnak több éve bizalmas nyomozás alatt”.⁷⁹ Sőt az *AB Hirmondó* folyóirat, amely a nyílt levelet az eredetivel megegyező formában, de lengyel nyelven is közölte, már ötven aláírót nevezett meg, köztük Csoóri Sándort, Gadó Györgyöt, Gehér Józsefet, Jakab Lajost, Kerényi Gráciát, Laczik Erikát, Lengyel Gabriellát, Pap Máriát és Sulyok Miklóst. Bár az állambiztonsági szervek igyekeztek megnehezíteni a nyilatkozat kijuttatását Lengyelországba, az egyik prominens lengyel szamizdat lap, a *Tygodnik Mazowsze* már az 1984. november 22-i

⁷⁵ [Beszélő]: Nyilatkozat. *Beszélő*, 11. 1984.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ *Charter 77 Condemns Popieluszko Murder*. Munich, 6 November 1984 (RAD, Winter). HU-OSA 300-50-1 Box 182 [Dissidents’ Contacts with Eastern Europe, 1984]. I. h.

⁷⁸ Üzenet a Kosztka Szent Szaniszló Egyházközség híveinek. *Különbeszélő*, 2. 1984. november. 5.

⁷⁹ HU-ÁBT L 2.7.1. NO IJ III/III – 222 / 230/2, 3 / 1984.11.23.

számában beszámolt a magyarországi szolidaritási akcióról.⁸⁰ Pár évvel később, 1987-ben a nyílt levél teljes szövege is megjelent az *Obóz* (Tábor) című lengyel szamizdat folyóirat *Dokumentumok* rovatában.⁸¹

Az első reakciók után több magyar szamizdat lap is kiemelten foglalkozott Popiełuszko alakjával, meggyilkolásával és emlékezetével. Az *AB Hírmondó* folyóirat 1984. novemberi számába Tamás Gáspár Miklós írt vezércikket *P. Jerzy Popiełuszko R.I.P.* címmel, amelyben a szerző a hatalmi erőszak politikai elemzését adta.⁸² Jellemző, hogy – szemben a cím által sugalmazott nekrológ műfajával – a cikk nem magáról Popiełuszkóról szólt, hanem a gyilkosságot helyezte tágabb történeti-politikai kontextusba. Ennek nagyrészt az lehetett az oka, hogy ekkor még nem állt rendelkezésre szinte semmilyen részletesebb anyag Popiełuszko személyével és tevékenységével kapcsolatban, ami ellehetetlenítette a nekrológ műfaját. Így hát Tamás Gáspár Miklós a gyilkosság szikár tényéből vont le messzemenő következtetéseket az óriási méretű lengyel társadalmi polarizációról, a Jaruzelski-rendszer kizárólag erőszakon alapuló legitimációjáról, tapintható belső konfliktusairól, valamint ebből adódó ingatagságáról és várható lassú hanyatlásáról.

Az *AB Hírmondó* 1985. januári száma Popiełuszko temetéséről közölt egyoldalas beszámolót.⁸³ A névtelenül megjelent cikket a temetésen részt vevő Gondos Béla hírlapárus írta.⁸⁴ Gondos a

⁸⁰ [43 Węgrów...], *Tygodnik Mazowsze*, nr 107, 22.XI.1984. 3.

⁸¹ Dokumenty. List z Węgier [Dokumentumok. Levél Magyarországról]. *Obóz*, nr 11, 1987. 84–85.

⁸² T. G. M. [TAMÁS Gáspár Miklós]: P. Jerzy Popiełuszko R.I.P. *AB Hírmondó*, 1984/11. 1–2.

⁸³ Beszámoló egy gyászszertartásról – Varsó. *AB Hírmondó*, 1985/1. 54.

⁸⁴ A névtelen cikk mögött álló szerző illetőségének megfejtésében az állambiztonsági dokumentumok voltak segítségemre. Gyanús volt, hogy az állambiztonság értesülései szerint az ellenzéki körökben mozgó Gondos Béla részt vett Popiełuszko temetésén („Lidi”, HU-ÁBTL 3.1.5 O-19619/10, 272). Ennél nyomósabb érv volt, hogy a szamizdat beszámolóban szereplő leírás egybecsengett egy állambiztonsági jelentésben Gomolka Gergely által Gondos Béláról tett kijelentéssel. Az *AB Hírmondó* cikke szerint „a világ minden részéről érkeznek gyászolók, még Kínából és Japánból is, csak magyar, cseh, bolgár, román delegációt nem látunk” (Beszámoló egy gyászszertartásról. I. m. Kiemelés tőlem – D. G.) Az állambiztonsági jelentés szerint: „Feltűnt neki [mármint Gondosnak], hogy

BBC és a Szabad Európa Rádió adásaiból értesült a lengyel pap meggyilkolásáról, aláírta a *Beszélő* szerkesztői által kezdeményezett nyílt levelet, és maga is részt vett további aláírások gyűjtésében. Mikor értesült Popiełuszko temetésének időpontjáról, feleségével, a vegyész Kristofóri Zsuzsannával elhatározták, hogy részt vesznek az eseményen. Nem ez volt Gondosék első lengyel utazása: II. János Pál pápa második zarándoklata alatt is jártak Varsóban és Częstochowában, ahol részt vettek a szentatya hatalmas tömegeknek celebrált miséin. Ezúttal repülővel utaztak Varsóba, ahol mindössze két napot töltöttek: ott voltak a temetés előtti virrasztáson, majd magán a temetésen is. Utazásáról Gondos csak Krassó Györgynek beszélt, aki biztatta, hogy szöveges formában is számoljon be az eseményről.⁸⁵ Visszatérte után Gondos sokaknak mesélt az élményeiről, írásos beszámolóját pedig Demszky Gáborhoz juttatta el. Bár Gondos saját nevével is vállalta volna a cikket, Demszky valószínűleg úgy vélte, a névtelenség megvédheti a cikk szerzőjét az esetleges retorzióktól, így az végül névtelen formában jelent meg a szamizdat lapban.⁸⁶

Gondos beszámolója igyekezett átadni a temetés atmoszféráját. Megjegyzendő, hogy a lengyel hivatalos, illetve szamizdat sajtó között épp az volt a különbség, hogy előbbi lakonikusan, szenvtelenül és szikáran számolt be a több százezer embert megmozgató gyászszertartásról,⁸⁷ míg utóbbi igyekezett érzékletesen lefesteni a társadalmi közhangulatot, rögzíteni a résztvevők érzelmeit és benyomásait.⁸⁸ A lengyel második nyilvánosság „ars poeticája” szerint járt el Gondos is, rámutatva arra, hogyan vált a

csak a Szovjetunió, Bulgária és Magyarország nem küldött delegációt a temetésre” („Lidi”, HU-ÁBTL 3.1.5 O-19619/10, 272. Kiemelés tőlem – D. G.). A több száz-ezer fős temetésen számtalan apró részletet megfigyelhetett a résztvevő, ezért a hiányzó delegációkról szóló kijelentések ismétlődése a két teljesen eltérő forráscsoportban arra engedett következtetni, hogy Gondos volt a szerző, akivel a *Hírmondó* szerkesztői egyébként rendszeres kapcsolatban álltak (Hodosán Róza közlése e-mailben, 2025. július 20). Végül maga Gondos Béla is megerősítette, hogy járt Popiełuszko temetésén és ő a cikk szerzője. (Gondos Béla közlése, 2025. július 22.)

⁸⁵ Gondos Béla szóbeli közlése, 2025. július 28.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Vö. Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 58.

⁸⁸ Milena KINDZIUK: I. m. 213.

gyászszerartás a Szolidaritás mozgalom ünnepévé és rendszerellenes tiltakozássá: „A templomból ének hallatszik, s az oldalbejáraton át mi is bejutunk. A templomba bejutva álomszerű jelenet tárul elénk. Régi lengyel ruhába öltözött fiatalok, papok és apácák térdelnek az oltárnál. Az énekszó és az ima sokaknál sírásba fullad. [...] Délelőtt 10 órakor már nem lehet a Szent Szaniszló templom melletti utcába bejutni. A környező utcákat, nagy térséget megtölti a többszázezer ember, a temetésre összegyűlték tömege. A kerítésen feliratok, jelszavak, hatalmas Solidarność transzparenszek.”⁸⁹

A temetésről szóló beszámoló előtt a lap közölte Popiełuszko nyilatkozatát is,⁹⁰ amelyet az atya még 1983-ban juttatott külföldre.⁹¹ Ebben az írásban Popiełuszko az egyház és a saját szerepét tárgyalta az elnyomó jellegét a hadiállapot 1983. júliusi felfüggesztését követően is megőrző rendszerben, és arra a következtetésre jutott, hogy minden elnémitására és megfélemlítésére irányuló kísérlet ellenére kötelessége az elnyomottakkal maradni, és velük együtt vállalni a szenvedéseket.

A lengyel második nyilvánosságból konspirált utakon érkező anyagok bemutatásában és Popiełuszko emlékezetének ápolásában vezető szerepet játszott az Inconnu elnevezésű radikális művészcsoport.⁹² Az Inconnu csoport, amelynek tagjai közé többek között Bokros Péter, Molnár Tamás, Pálinkás Szűts Róbert és Serfőző Magdolna tartozott, 1984 decembere és 1985 novembere között illegális magánvállalkozást működtetett egy óbudai lakásban Artéria Galéria néven. A lakásgalériában két-három hetente követték egymást a különböző tárlatok, kulturális események és megemlékezések, az idelátogatók megismerkedhettek a független és cenzúrázatlan „politikai művészet” újdonságaival, és általában szamizdat kiadványokat is vásárolhattak.

⁸⁹ Beszámoló egy gyászszerartásról. I. m.

⁹⁰ Jerzy POPIELUSZKO: „Mindenre fel vagyok készülve”. *AB Hírmondó*, 1985/1. 52–53.

⁹¹ Jerzy POPIELUSZKO: ‘I Am Prepared for Anything’. Transl. by Klara GŁOWCZEWSKI. *The New York Review of Books*, 6 December 1984.

⁹² Az Inconnuhöz lásd DANYI Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 153–161.

Az Inconnu érzékenyen és sokrétű módon reagált a lengyel pap meggyilkolására. Egy hónap sem telt el a tragikus esemény óta, amikor az állambiztonsági iratokban feljegyezték, hogy a művészcsoport „I am also Popielusko” [sic!] feliratú, kis méretű jelvényeket és matricákat készített a Szolidaritás logójának betűtípusával.⁹³ Néhány hónappal később, 1985. január 20-án az Inconnu illegális lakáskiállítást rendezett a lengyel pap emlékére *Temetés: Dokumentumok Popieluszko atya életéről és haláláról* címmel.⁹⁴ A kiállítás, amelyen többek között Kőszeg Ferenc, Pálinskás Szűts Róbert és Varga János is részt vett, a lengyel pap temetéséről készült mintegy huszonöt-harminc fényképet mutatva be tizenkét tablón. A kiállítás megnyitóján felolvasták Popieluszko utolsó szentbeszédét, amiben a pap – ahogy azt az esetről jelentő „Frederich” fedőnevű titkos megbízott, vagyis Vörös Zsigmond⁹⁵ fotográfus megjegyezte – „vádolta a lengyel államot az ellene foganatosított intézkedések miatt”.⁹⁶ A szentbeszéd szövegét a helyszínen meg is lehetett vásárolni, illetve másolt kazettán meg lehetett rendelni.⁹⁷

Kilenc hónapra rá, Popieluszko halálának egyéves évfordulóján, 1985. október 20-án, az Inconnu újabb megemlékezéssel egybekötött kiállítást szervezett.⁹⁸ Az állambiztonsági iratok tanúsága szerint ezúttal mintegy száz, többnyire Popieluszko temetésén készült fényképet mutattak be a tablókön. A kiállítás anyagának egy részét egy felvidéki magyar fiatal, Molnár Imre csempészte át Lengyelországból. Molnár a Szegedi Tanárképző Főiskolán szerveződő rendszerkritikus önképző kör tagjaként jutott el Lengyelországba, ahol társaival a Szolidaritás tömegmozgalom működését tanulmányozták.⁹⁹ Ezt követően Molnár

⁹³ HU-ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/I – 234 / 234/4 / 1984.11.29.; HU-ÁBTL 2.7.1. NOIJ Szolnok 45 / 1984.12.05.

⁹⁴ *Kronológia. 10 éves az Inconnu művészeti csoport.* HU-OSA 362-0-3 Box 2 [Inconnu – 10. évfordulós kiadvány, 1988 szórólapok]; Tibor Philipp Collection (Fonds 362), Posters, Leaflets and Ephemera (Series 3).

⁹⁵ SZÓNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990.* II. kötet. Noran Könyvesház, Budapest, 2012. 816.

⁹⁶ HU-ÁBTL 3.1.2. M-41752, 268.

⁹⁷ HU-ÁBTL 3.1.2. M-41752, 271.

⁹⁸ *Kronológia. 10 éves az Inconnu művészeti csoport.* I. h.

⁹⁹ JANKÓ Attila: Politikai zárandoklatok. *Beszélő*, 1999/1. 66–69.

több lengyelországi katolikus zarándoklaton is részt vett, amelyeken tudomást szerzett Popieluszkó tevékenységéről és tanításairól.¹⁰⁰ Molnárnak az Inconnu megemlékezésén is fontos szerep jutott: részleteket játszott le a lengyel pap által celebrált misék hangfelvételeiből, és fordította, értelmezte azokat. A megemlékezésen aktív szerepet vállalt Buda Géza is, aki ugyancsak többször járt korábban Lengyelországban. Megnyitóbeszédében a megemlékezést olyan imaginárius aktusként értelmezte, amely lehetővé teszi Popieluszkónak a bemutatott fényképeken megidézett sírjához mint emlékezhelyhez történő csatlakozást. Ahogy Buda fogalmazott: „Popieluszkó atya meggyilkolásának egyéves évfordulóján azért találkoztunk, hogy csatlakozzunk ahhoz a sok százezer zarándokhoz, akik nap mint nap friss virágokkal borítják be sírját a varsói Szt. Szaniszló Kosztka templomban.”¹⁰¹

Az Inconnu által szervezett lakáskiállításon egy különleges, címlap nélküli kiadványt is árusítottak korlátozott példányszámban, amelyet a Jerzy Popieluszkó Baráti Kör jegyzett.¹⁰² A kiadványt Zachariás Gáborné Ágoston Éva, a polonista Kerényi Grácia körül csoportosuló katolikus lengyelbarát ellenzéki kör egyik tagja kezdeményezte. Az ötvenes évei közepén járó Ágoston Éva – férje disszidálása után – ekkor már magányosan élt, és a *Magyar Nemzet*nél dolgozott gyors- és gépiróként. Korábban bizalmasan elárulta Molnár Imrének, hogy tervbe vette egy Popieluszkóról szóló emlékkönyv összeállítását. Úgy vélte, hogy a katolikus atya alig ismert Magyarországon, és róla csak a hivatalos sajtó által terjesztett hazugságok hozzáférhetőek.¹⁰³ Így jött létre a mintegy harmincoldalnyi szöveget tartalmazó, fekete-fehér fényképekkel gazdagon illusztrált, *Popieluszkó emlékkönyvként* emlegetett kiadvány,¹⁰⁴ amely bemutatta a lengyel pap életét, tanításait, üldöztetését és meggyilkolását, ismertette a pap temetését, közölte Popieluszkó utolsó miséjének és egy len-

¹⁰⁰ *A magyar kapcsolat*. I. m. 223.

¹⁰¹ BUDA Géza: Egy éve gyilkolták meg J. Popieluszkó atyát. *Inconnu Press. Alkalmi eseményújság*, 1986/5. 12.

¹⁰² HU-ÁBTL 2.7.1. NOIJ III/III – 180a – 206/1, 13/ 1985. október 21.

¹⁰³ Molnár Imre közlése e-mailben, 2025. július 20.

¹⁰⁴ *[Popieluszkó emlékkönyv]*. I. m.

gyel pap, Antoni Lewek érte mondott emlékmiséjének átiratát. Emellett a kötet tág kontextusban tárgyalta a rendőrterrorrt és kitért a gyilkosok Toruńban zajló perére is. Szimbolikus gesztus volt, hogy a kiadvány megjelenésének dátumaként 1985. október 19-ét, Popiełuszko elrablásának egyéves évfordulóját jelölték meg. Az emlékkönyv többek közreműködésének eredményeképpen jött létre. Ágoston Éva az anyag összeállításában Molnár Imre segítségét kérte, aki akkoriban rendszeresen járt Varsóba, és sok Popiełuszkóval kapcsolatos anyagot csempészett át Magyarországra.¹⁰⁵ Így a kiadvány több részlete is Molnártól származott, és ő maga fordította az abban megjelenő *Litánia* szövegét is.¹⁰⁶ Az anyagok fordításában Maróczki Erzsébet, a kőbányai lengyel templom közösségének és a Kerényi Grácia körüli lengyelbarát ellenzéki körnek a tagja is közreműködött. A kiadvány értékét nagyban növelte, hogy gazdag – összesen harminchét felvételtől álló – fényképanyagot tartalmazott, ami a szamizdat szegényes erőforrásai közepette ritkaságszámba ment, mind a lengyel, mind a magyar második nyilvánosságban. A Popiełuszko temetését bemutató, hozzátétőlegesen kéttucatnyi fénykép nagyrészt varsói barátoktól, többek között Engelmayer Ákostól származott, a pap holttestéről készült három megrendítő fotó azonban francia sajtóközlésekből. Emellett az album több portrét is közölt Popiełuszkóról. Az albumba szánt szövegeket Ágoston Éva maga gépelte titokban a munkahelyén. Az album példányai nagy műgonddal készültek (a képaláírásokat és a motókat kivágva, utólag ragasztották a fénykép-reprodukciók mellé). A szamizdat kiadványból mindössze húsz-huszonöt példány készült, de Ágoston Éva arra számított, hogy a kiadvány újra- és újrámásolva tovább terjedhet az olvasók révén.¹⁰⁷

Nagy Jenő *Vakond* című szamizdat lapja, amelynek mindössze egy száma jelent meg 1985–1986 fordulóján, ugyancsak közölt egy összeállítást a lengyel papról. Ez az összeállítás vélhetően vagy az Inconnu kiállításának anyagából, vagy az azt nagy részben fedő, Jerzy Popiełuszko Baráti Kör által jegyzett em-

¹⁰⁵ Molnár Imre közlése e-mailben, 2025. július 20.

¹⁰⁶ [Popiełuszko emlékkönyv]. I. m. 2–3.

¹⁰⁷ Uo. 1.

lékalbumból származott.¹⁰⁸ A *Vakond* közölte a pap holttestéről keringő fotókat, és emellett megjelentetett három Popiełuszkó-portrét, valamint két nehezen kivehető fotót a temetésről és a pap szüleiről. A szamizdat folyóirat ezen túlmenően – éppúgy, ahogy a *Popiełuszkó emlékkönyv* is – közölte Antoni Lewek Popiełuszkó meggyilkolásának egyéves évfordulóján, a Kosztka Szent Szaniszló-templomban elhangzott homíliájának átíratát. Ez a szöveg vélhetően a *Popiełuszkó emlékkönyv* szövegének szerkesztett változata volt.

Az Artéria Galériában tartott megemlékezés után az Inconnu szamizdatlapjában, az *Inconnu Press*ben is rövid összeállítás jelent meg Popiełuszkóról. Közltek Buda Géza kiállításmegnyitójának szövegét, valamint Antoni Lewek emlékmiséjének befejező részét. Ez már *A lelkipásztor vértanúsága – Az Egyház életerejének forrása* című homília harmadik közlése volt magyar nyelven: teljes változata a *Popiełuszkó emlékkönyv*ben, illetve a *Vakond* című szamizdat lapban is megjelent. A megjelenések száma híven tükrözte azt a szerepet, amelyet Antoni Lewek játszott Popiełuszkó kultuszának kialakulásában: a plébánián lakó papként „idegenvezetéseket” tartott a zarándokcsoportoknak, mesélt a mártír pap vallási-hazafias tanításairól, beszédeket mondott Popiełuszkó sírjánál.¹⁰⁹ Az Inconnu csoport kiállításai, a *Popiełuszkó emlékkönyv* és más szamizdat publikációk jól mutatják, hogyan „utaztak” a lengyel pappal kapcsolatos vizuális és textuális anyagok, és miként tartották mozgásban Popiełuszkó emlékezetét.

A következő években a *Popiełuszkó emlékkönyv* mögött álló Jerzy Popiełuszkó Baráti Kör is nagyban hozzájárult a pap emlékezetének életben tartásához. Az illegális, informális csoport azokból a személyekből állt össze 1985-ben, akik ápolni kívánták Popiełuszkó atya kultuszát Magyarországon. A kör egy budapesti (közelebbről a XIV. kerületi Törökőr városrészben munkálkodó) plébános, Bajcsy Lajos körül jött létre, tagjai közé – az említett Ágoston Éván és Molnár Imrén, valamint az inconnus Molnár

¹⁰⁸ A *Vakond* több olyan fotót is közölt, amely szerepelt a *Popiełuszkó emlékkönyv*ben, de olyanokat is tartalmazott, amelyeket az emlékalbum nem közölt.

¹⁰⁹ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 359.

Tamáson kívül – Balassa János grafikus, Bús Balázs nevelő és Pákozdi Ferenc tartozott. A kör tagjai rendszeresen részt vettek a Popiełuszko temetésének évfordulóin szervezett varsói megemlékezéseken.¹¹⁰ Emellett 1989-ben, Popiełuszko halálának ötödik évfordulóján aláírásgyűjtő akciót szerveztek, azt kérve, hogy indítsák el Popiełuszko boldoggá avatásának eljárását. Az írásos kérelmet, ötszázegy budapesti lakos aláírásával egyetemben, továbbították Varsóba, ahol csatolták a boldoggá avatási eljárás dokumentációjához.¹¹¹

A nemzetitől a transznacionális emlékezet felé

Popiełuszko emlékezete természetesen a 1980-as évek lengyel politikai-társadalmi kontextusában képződött meg, és kezdeti mintázata jól tükrözte az akkori lengyel viszonyokat. Sokan úgy látják, hogy a pap kultuszának vallási, hitbéli vonásai csak az 1989-es demokratikus átalakulások után kerültek fölénybe, más szóval csak az 1990-es évek közepe táján hullottak ki belőle a politikai elemek. Ezt megelőzően, az 1980-as években Popiełuszkóra mindenekelőtt a Szolidaritás szimbólumaként tekintettek, aki megtestesítette a tömegmozgalom erkölcsi erejét és a győzelmébe vetett hitet.¹¹² Még ha így is volt, az 1980-as évek második felében a vallási és politikai vonások szorosan, szinte szétszálazhatatlanul fonódtak össze a lengyel pap kultuszában. Erre mind a katolikus egyház, mind a Szolidaritás mozgalom ikonográfiája jó példával szolgál. A Szolidaritás mozgalom által kibocsátott cenzúrázatlan bélyegek, képeslapok és üdvözlőkártyák közül érdemes kiemelni egy 1985-ös, fotókollázs technikával készített karácsonyi üdvözlőlapot. Ezen a politikai és a vallási dimenzió szorosan összekapcsolódik: a Szent Család

¹¹⁰ Lásd Imre MOLNÁR: *Kapelan Solidarności – rzecznik ludzi upokarzanych i zastraszonych. Jerzy Popiełuszko, nasz męczennik. Wątek węgierski.* [A szolidaritás káplánja – a megaláztatottak és megfélemlítettek szószólója. Jerzy Popiełuszko, a mi vértanúnk. A magyar szál.] *Głos Polonii*, 2021. december 15. 7.

¹¹¹ Imre MOLNÁR: *Kapelan Solidarności*. I. m. 7.

¹¹² Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 361., 374.

mellett nemcsak Popiełuszko és Lech Wałęsa alakja szerepel, hanem tőlük távolabb a tüntető tömeg egy szelete is felbukkan egy magasba emelt Szolidaritás transzparensssel.¹¹³ Az egyházi ikonográfia politikai alkalmazására pedig jó példa az a Kosztka Szent Szaniszló-templomban kiállított festmény, amely a vörös sárkány felett diadalmaskodó Szent Györgyként ábrázolta Popiełuszkót.¹¹⁴

A politikai és vallási vonások ilyenén összefonódása révén Popiełuszko emlékezete könnyedén belesimult a vallás és a hazafiasság 19. század óta szorosan összekapcsolódó hagyományába és ikonográfiájába. Lengyelország felosztásától fogva ugyanis a katolicizmus és a patriotizmus kéz a kézben járt: a szent képeket és szimbólumokat rendszerint politikai és nemzeti kontextusban használták.¹¹⁵ Az 1981-es hadiállapot bevezetése után a katolikus egyház növekvő szerepe újfent megerősítette ezt a mintázatot. Miután a Szolidaritás mozgalmat betiltották, a katolikus egyház szolgáltatott intézményes kereteket az ellenzékiiség különböző formáinak (a templomokban felolvasóesteket, koncerteket és más kulturális eseményeket tartottak, adománygyűjtéseket szerveztek a politikai erőszak áldozatainak stb.). Ennek következtében a vallási szimbólumok is politikai jelentéssel töltődtek fel, és a vallási aktivizmus az ellenzékiiség egy formájaként tűnt fel.

A magyarországi disszidens emlékezeti aktivizmus esetében Popiełuszko emlékezetének ilyen értelemben vett kevert jellege nagyrészt megőrződött, de a lengyelországi kultusz különböző elemei egyén- vagy csoportspecifikus módon hasznosultak újra. Ez azt jelenti, hogy Popiełuszko emlékezetének vallási, spi-

¹¹³ *Christmas greeting card from 1985 with a photo-collage, 1985.* HU-OSA 300-55-7:2/10-50; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Polish Underground Publications Unit (Subfonds 55), Printed Ephemera (Series 7); Vera and Donald Blinken Open Society Archives at Central European University, Budapest.

¹¹⁴ *Solidarity Supporters Mourn Slain Priest in All-Night Vigil.* 31 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

¹¹⁵ Anna NIEDZWIEDŹ: Religious Symbols in Polish Underground Art and Poetry of the 1980s. In: Jan C. BEHREND-Thomas LINDENBERGER (eds.): *Underground Publishing and the Public Sphere. Transnational Perspectives.* LIT, Wien, 2014. 193.

rituális, morális és politikai elemei más-más konstellációkban termelődtek újra a különböző emlékezeti aktorok és az általuk alkalmazott kulturális praxisok függvényében. Első ránézésre a spektrum egyik végén Popiełuszko magyarországi katolikus követői, a másikon a magyar demokratikus ellenzék tagjai tűnnek fel. Ami az előbbit illeti, a Jerzy Popiełuszko Baráti Kör döntően hitbéli alapon szerveződött, mindenekelőtt a vallási rituálét és a katolikus hagyományt követve (tagjai zárandoklatokra jártak, Popiełuszko boldoggá avatását szorgalmazták). Ezzel szemben a demokratikus ellenzék tagjai – a *Beszélő* vagy az *AB Hírmondó* szerkesztői – mindenekelőtt az ügy politikai vetületét, annak emberi jogi dimenzióját hangsúlyozták. Mindazonáltal a fenti különbségtétel nagymértékben leegyszerűsítő, mert még a tisztának látszó kategóriák esetében is megőrződött a politika és a vallási vonások szoros egybefonódottsága. Bár a *Popiełuszko emlékkönyv* hangvétele erősen vallásos jellegű volt, számos rendszerkritikus gondolatot tartalmazott a hatósági erőszakról és az emberi jogok védelméről. Gondos Béla hitbéli alapon és morális meggyőződésétől vezérelve utazott el a katolikus pap temetésére, beszámolóját mégis egy politikai szamizdat lapban közölte. Az Inconnu 1985. októberi megemlékezésén felolvasták Popiełuszko utolsó szentbeszédét és hangfelvételek hangzottak el a homíliaiból, miközben Buda Géza a kommunizmus kelet-európai mártírjairól beszélt. Popiełuszko magyarországi emlékezeti kultuszát vizsgálva is jól látszik, hogy a vallási aktivizmus és az ellenzéki tevékenységformák részben fedték egymást. Más szóval – a lengyel kultusszal párhuzamosan – Popiełuszko emlékezete egyaránt alkalmas volt a morális, vallási, politikai és emberi jogi alapú rendszerkritika artikulálására. A magyar disszidensek révén Popiełuszko emlékezetében ugyanakkor új elemek is felbukkantak – ennek vizsgálatához azonban ismét vissza kell térnünk a lengyelországi kultuszhoz.

Popiełuszko meggyilkolásának jelentését és jelentőségét a különböző lengyelországi egyházi és ellenzéki szereplők mindenekelőtt a lengyel társadalomra, a lengyel nemzetre vonatkoztatva igyekeztek felmérni. A lengyel katolikus egyház „Popiełuszko halálának mindenekelőtt a teológiai dimenziójára mutatott rá,

olyan önkéntes áldozatként értelmezve azt, amelyet az alapvető értékek – az igazság, a szabadság, a méltóság és az emberi jogok – védelmében hoztak”.¹¹⁶ Ennek az áldozatnak lett volna gyümölcse egy esetleges lelki megújulás, amely a *lengyel társadalomban* megy végbe. Maga a pápa is úgy értelmezte Popiełuszko szenvedését (amikor még nem lehetett tudni, életben van-e), mint ami spirituális megújodást hozhat a *lengyel nemzet* számára.¹¹⁷ Vagy ahogy Antoni Lewek teológus fogalmazott: „Már ma sem fér hozzá kétség, hogy ez a lengyel pap hatalmas léleknek bizonyult, hogy *kimagaslik* – mint hős és mint erkölcsi győztes – az *ezeréves lengyel egyházból és lengyel történelemből*, hogy ő már most – ugyanúgy, mint annak idején Szent Wojciech és Szent Szaniszló – *rendkívüli forrása a lengyel nemzeti közösség, a vallásos-hazafias testvériség eszméjének*.”¹¹⁸ Másik oldalról sok ellenzéki politikai szereplő – köztük a Szolidaritás vezető szónokai – Popiełuszko halálában a *nemzeti dialógus* és megbékélés lehetőségét látták.¹¹⁹ A lengyel pap emlékezete képes volt hosszabb távon megerősíteni a Szolidaritás politikai eszméinek, mindenekelőtt az erőszakmentességnek és az evolúciós útnak a legitimitását, kijelölve *az országban* zajló politikai harc további medrét.

A magyarországi disszidensek tevékenysége Popiełuszko emlékezetét kimozdította a lengyel nemzeti kontextusból és transznacionális szintre emelte. A gyilkosság értelmezésében bekövetkező hangsúlyeltolódások jól megfigyelhetők az ügy magyarországi recepciójában és Popiełuszko emlékezetének újjáalkotott mintázatában. A *Beszélő* szerkesztőinek nyílt levele a lengyel pap halálát kelet-európai jelentőségűvé emelte: „A brutális módon meggyilkolt Jerzy Popiełuszko atyát nemcsak hozzátartozói, polgártársai, hívei és a Szolidaritás követői gyászolják; *mártírhála*

¹¹⁶ Ewa K. CZACZKOWSKA–Tomasz WIŚCICKI: I. m. 354.

¹¹⁷ *Early Morning Agencies on Poland*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

¹¹⁸ Antoni LEWEK: A lelkipásztor vértanúsága – az Egyház életterejének forrása. *Vakond. Enciklopédikus folyó írás*, 1985/1. 43–53. Kiemelés tőlem – D. G.

¹¹⁹ *Intro Reaction*. 30 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.; *In Poland, Honoring a Martyr*. 1 November 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

*mindannyiunkért, kelet-európaiakért volt. Azokért az elemi jogokért halt meg, amelyekért most már nélküle küzdünk tovább.*¹²⁰ Hasonló következtetésre jutott Tamás Gáspár Miklós is: „Nem az ultramontán klerikalizmus vértanúja ő, hanem a mindennek ellenére *szabadságot áhító Kelet-Európáé* s az e vágyat megtestesítő Szolidaritásé.”¹²¹ Buda Géza az Inconnu kiállításának megnyitóján a kelet-európai népek sorsközösségéről beszélt: „És bárha hihetnénk a megrettent, tehetetlenségbe süppedt milliók helyett is – halála nem volt hiábavaló: *a kelet-európai szabadság* – a szabadság – nemcsak gyermeki álma, halványuló legendája, hanem gyötrelmeken vett jussa *az egymáshoz láncolt, testvérsorsú népeknek.*”¹²²

A magyar disszidensek révén gyökeresen megváltozott Popiełuszko történelmi párhuzamainak referenciakészlete is. A lengyel egyházi szereplők gyorsan beillesztették Popiełuszkót a katolikus mártíráldozatok sorába: rendszeresen felmerült például a Szaniszló [Stanisław] krakkói püspök vértanúságával való párhuzam,¹²³ akit 1079-ben, a II. Boleszlávval való konfliktusát követően kivégeztek és megcsonkítottak.¹²⁴ A magyar másként gondolkodók azonban más történelmi párhuzamokat találtak. Tamás Gáspár Miklós politikai elemzésében a kommunista erőszakot történelmi távlatba helyezve azt állította, hogy „a rendszerrel szembeni ellenállás egyre távolabb került a rendszer alapjaitól: ’56 jelképes mártírja, Nagy Imre kommunista funkcionárius volt, ’68 vértanúja, Jan Palach baloldali diák, Jerzy Popiełuszko azonban katolikus pap volt”.¹²⁵ Itt tehát Popiełuszko alakja nem az egyházi vértanúk, hanem a kommunizmus áldozatainak sorába illeszkedik. Az Inconnu kiállítását megnyitó beszédében Buda Géza ugyanezt a névsort kínálta párhuzamként: „Sokasodnak a harminc éve parázsló kelet-európai forradalom

¹²⁰ Üzenet a Kosztka Szent Szaniszló Egyházközség híveinek. I. m. 5. Kiemelés tőlem – D. G.

¹²¹ T. G. M.: I. m. 2. Kiemelés tőlem – D. G.

¹²² BUDA Géza: I. m. 12. Kiemelés tőlem – D. G.

¹²³ *Note to Editors*. 29 October 1984. HU-OSA 300-50-1 Box 1910 [Jerzy Popiełuszko 1984]. I. h.

¹²⁴ Norman DAVIES: I. m. 73.

¹²⁵ T. G. M.: I. m. 2.

mártírjai. Nagy Imre, Jan Palach, Jerzy Popiełuszko neve földbe tiport népmozgalmakat jelképez, ezernyi halottat, nemzetek felégetett reménységét.”¹²⁶ Mind Tamás Gáspár Miklós, mind Buda Géza a magyar, a cseh(szlovák) s a lengyel közelmúlt mártírjait helyezte egymás mellé, azt sugallva, hogy mindannyian egy közös kelet-európai polgárjogi harc vértanúi.

Következtetések

Végezetül érdemes visszatérni a tanulmány elején felvázolt elméleti keretrendszerhez, és ennek tükrében értelmezni Popiełuszko emlékezetének genealógiáját. Ahogy fentebb láttuk, Popiełuszko emlékezete – Astrid Erll utazó emlékezet fogalmának értelmében – folyamatosan mozgásban volt, több tengely mentén is. Egyrészt a kezdetektől hibrid jellegű emlékezetként képződött meg, abban az értelemben, hogy megfigyelhető volt benne a politikai, vallási és ezen túlmenően az emberi jogi, morális és spirituális elemek keveredése, amelyek az egyes aktorok és kulturális praxisok függvényében a használat során más-más hangsúllyal estek latba. Való igaz, hogy az 1980-as években a politikai és emberi jogi elemek stabil és szinte folyamatosan jelen lévő rétegét alkották ennek az emlékezeti kultusznak, mind Lengyelországban, mind a határain túl. Másrészt Popiełuszko emlékezete messze túlcsoordult a nemzeti emlékezetkultúra „konténerén”, és átlépte az országhatárokat. A magyarországi másként gondolkodók tevékenysége révén jelentős hangsúlyeltolódások történtek, és Popiełuszko emlékezete a nemzeti felől a transznacionális emlékezet felé mozdult el. Ezeknek a mozgásoknak a tükrében a lengyel pap emlékezete egyszerre mutatkozik sokarcúként, variábilisként és rétegzettként.

Popiełuszko nem hivatalos kultuszának ápolása, emlékezetének életben tartása és propagálása a disszidens emlékezeti aktivizmus fogalmával is leírható. Az emlékezeti aktivisták egy alternatív, a hivatalos emlékezetpolitikával gyökeresen szembenálló

¹²⁶ BUDA Géza: I. m. 12.

emlékezet propagálását valósították meg. Ennek az alternatív emlékezetnek transzformatív erőt tulajdonítottak, amely képes társadalmi hatást kiváltani, legyen az az emberi jogok tiszteletben tartásának kikényszerítése, az állami propaganda és dezinformáció visszaszorítása, spirituális megtisztulás vagy éppen a Szolidaritás mozgalom győzelme. Popieluszko emlékezetének hibrid jellege egyúttal azt is jelentette, hogy az emlékezeti aktivizmus részben fedte egymást a vallási és az emberi jogi aktivizmussal.

Ha Popieluszko kultuszára és emlékezetére olyasvalamiként tekintünk, amit létre kell hozni és folyamatosan mozgásban kell tartani, akkor láthatóvá válik az azt kitermelő aktorok és kulturális praxisok egész sora. Természetesen Lengyelországban és a külhoni lengyel népesség körében számtalan aktivista formálta a lengyel pap emlékezetét – beleértve a zarándokokat, hívőket, egyházi szereplőket, vagy a Szolidaritás tagjait –, míg Magyarországon csak a szűk és jobbára elszigetelt rendszerkritikus politikai, művészeti és vallási körök tagjai kapcsolódtak be ebbe a tevékenységbe. Mindazonáltal a lengyel pap emlékezetét változatos és szerteágazó kulturális praxisok alakították és tartották mozgásban: az emlék(ezet)helyek kijelölése és kialakítása, az imaginárius és tényleges zarándoklatok, az elhunyt személyével kapcsolatos tárgyak, szövegek gyűjtése, a szamizdat kiadványok csempészése és megjelentetése, vagy az illegális kiállítások szervezése mind-mind az emlékezet mozgásban tartását szolgálták. Az emlékezetnek ez a fajta újratermelése és mozgásban tartása bátorságot, civil kurázsit és kockázatvállalást követelt a szereplők részéről.

Tágabb értelemben Popieluszko emlékezetének mozgásai révén egyfajta transznacionális diffúzió is lejátszódott. Popieluszko emlékezetének határokon átívelő kultuszát olyan közvetítőközegnek is tekinthetjük, amelyen keresztül a rendszerkritikus eszmék, az ellenzéki tudás és a nonkonform magatartásformák áramolhattak és terjedhettek. Az, aki Magyarországon a lengyel pap kultuszát ápolta, a hatalom szemében már önmagában illegális tevékenységet követett el, de Popieluszko emlékezete ezenkívül is híven közvetítette a kommunista diktatúra brutális és

hazug jellegéről való tudást, az erőszakmentesség és az emberi jogok eszméit, a rendszerellenesség és kockázatvállalás attitűdjét. Ezen túlmenően a határokon átívelő disszidens emlékezeti aktivizmus Popiełuszko emlékezetét közös mintázatként, közös referenciapontként képezte meg. Popiełuszko esete azt bizonyítja, hogy a kelet-európai kommunizmus történetének utolsó másfél évtizedében a szovjet blokk disszidensei kölcsönösen figyeltek egymásra, igyekeztek összehangolni a tevékenységüket, amelyet egy közös kelet-európai küzdelem részeként képzeltek el.